

Сергій Валесян

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ МОДЕЛІ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАННЯ ГЕНЕЗИСУ КАПІТАЛІЗМУ: МОРАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФАКТОР ТА АНАЛІЗ ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРШОПРИЧИН

Sergii Valesyan

V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

BASIC THEORETICAL MODELS TO STUDY THE PROBLEM OF GENESIS OF CAPITALISM: MORAL AND POLITICAL FACTORS AND ANALYSIS OF PRIME ECONOMIC CAUSES

The basic theory of capitalism and structurally genesis of capitalism to Christian moral and ethical doctrines and models of material production was analyzed. We study the basic root causes and theoretical approaches to the analysis of capitalism in the Italian city-states of XIV century and Northern Europe in XVI, their essential difference from state bureaucratic models of Far East. The paper analyzed the basic strategies of capitalism in the context of Western ideas of economic and legal rationality, their impact on the development of key institutions of modern capitalism. Details investigated the role of moral and psychological motivation of economic agents to the period of the industrial revolution, the role of key economic and philosophical texts of antiquity, the Renaissance and the Reformation on the development of credit relations, the role of the church in the economic life of Europe.

Keywords: capitalism, Protestant ethics, humanism, credit, rationality.

Починаючи з першої половини ХХ ст. історики та соціологи висували різні гіпотези виникнення капіталізму, намагаючись побудувати різні моделі передумов і факторів, які спричинили різке зростання накопичення капіталу саме у Західній Європі (а не на будь-яких інших територіях): від морально-етичних, інакше кажучи, нематеріальних стимулів, що мотивували агентів до більш раціонального виду діяльності, до виключно економічних і політичних. В.Зомбарт справедливо вказує, що проблема первинності між «господарським духом» та «господарським життям» подібна до проблеми: що було раніше, курка чи яйце?¹. Для В. Зомбарта, ментальний характер для господарства «капіталістичного духу» не ставиться під сумнів. На основі бухгалтерських записів часів Середньовіччя ми можемо упевнитись у тому, що ставлення до головних атрибутів капіталістичного господарства були куди менш раціональними, аніж у часи епохи Відродження: «Хто перегорне записи якогось Тельнера, Віка фон Гельдерсена, Віттенборга або Отто Руланда, той насилу уявить собі, що укладачі їх були помітними комерсантами свого часу. Тому що всі їхні рахівництво ні в чому іншому не перебуває, як тільки в безладному записі сум їх покупок і продажів, як це тепер робить всякий дрібний торговець маленького провінційного містечка. Це в повному розумінні «журнали», «меморіали», тобто записнички, які заміняють вузли на носових хустках у селян, які їдуть на ринок у місто. І понад те, ще повні неточностей. До того ж м'які і ліберальні в закріпленні сум боргів і вимог: «Також і один хлопець в рукавичках, але я не знаю, скільки він винен», «також є і ще один, який купував разом з вищевказаними; залишився мені

¹ Зомбарт, В. (2005). Собрание сочинений: В 3-х т. Т.1: *Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека*. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 35.

теж винен 19 гульденів чистих»¹. У цих красномовних записах помітна нерациональність та недостатня увага до своїх особистих активів. Але питання щодо причин такої поведінки торговців і купців викликає багато сумнівів. М. Вебер пов'язує підйом капіталізму у країнах Південно-Західної Європи з Реформацією та виникненням нової специфічної форми християнської моралі². М. Вебер застосовує поняття «дух» умовно, але визначає його досить конкретно, як модель мислення, орієнтованої на раціональне прагнення до прибутку: «Капіталістична форма господарства і «дух», в якому воно ведеться, перебувають у стані «адекватності», але ця адекватність не тотожна зумовленій «законом» залежності. І якщо ми, не дивлячись на це, умовно застосовуємо тут поняття «дух (сучасного) капіталізму» для визначення того складу мислення, для якого характерно систематичне і раціональне прагнення до законного прибутку в рамках своєї професії (як приклад було наведено висловлювання Бенджаміна Франкліна), то ми обґрунтовуємо це тим історичним спостереженням, що подібний склад мислення знайшов у капіталістичному підприємстві свою найбільш адекватну форму, а капіталістичне підприємство в свою чергу знайшло в ньому найбільш адекватну духовну рушійну силу»³, оскільки поняття «дух капіталізму» не завжди еквівалентно моделі господарства. Вебер пояснює, що форма господарства та «дух» можуть існувати окремо, а отже, Бенджамін Франклін був сповнений «капіталістичного духу» в той час, коли його друкарня за своїм типом нічим не відрізнялася від будь-якого ремісничого підприємства.

Іншим більш ємним поясненням служить прогрес наукової думки та раціональності в Європі, інакше кажучи, прирівнювання раціональності до капіталізму. Саме раціональна думка та її заохочення, нібито, забезпечили загальний економічний підйом Європи, виносячи поперед себе капіталістичну модель раціональної господарської діяльності. Це мало що може пояснити. Ф.Бродель з іронією зазначає: якщо капіталістичний «дух» або раціональність породили капіталізм, залишається тільки дізнатись, звідки взявся сам цей дух⁴.

Чи відповідають такі психологічні або ментальні гіпотези на питання щодо розквіту капіталізму в італійських містах-державках, починаючи з XIV ст. та чи обґрунтовується необхідність саме «духу» капіталізму, а не унікальних економічних, політичних чи будь-яких інших факторів?

Релігійний фактор, навпаки, має схильність відбивати всі сучасні економічні тенденції. Найбільш демонстративно трансформація церковних морально-етичних канонів відображається у ставленні церкви до кредитних операцій. Показовим є те, що ми знаходимо таке саме вороже ставлення до лихварства в інших культурах, окрім західного або мусульманського суспільств. Боротьба, яку вели Папа і католицькі теологи з лихварством, була рішучою, при цьому вдавались навіть до робіт Арістотеля, де знаходили аргументи задля обґрунтування порочності лихварства як явища. Так, називаючи гроші виробничою силою як такою, у разі використання їх як займу під процент, він вказує на те, що гроші повинні тільки спровокувати товарний обмін⁵.

Ф. Бродель вказує на те, що починаючи з раннього Середньовіччя, позиція церкви змінювалась паралельно з розширенням товарних і фінансових ринків: «Другий Латеранський собор (1139 р.) постановив, що нерозкаяний лихвар не буде допускатися до причастя та не може бути похованим на священній землі. Розбрат відновився, захоплюючи одного законодавця за іншим...церква боролась люто, але діло слід було починати спочатку...Але думка схоластів пробила стіну. Чим вона пішла на поступки? Процент віднині ставав законним, коли для кредитора виникав будь-який ризик (*damnum emergens*), або неможливість отримати прибуток (*Lucrum cessans*). Ці тонкощі відкривали багато дверей. Так, «обмін» (*cambium*) являв собою переказ грошей; вексель, який був його конкретною формою, міг циркулювати з ринку на ринок...навіть розміщення грошей у банкіра (*depositi a discrezione*), які церква засуджувала, стане дозволеним, оскільки прибутки від них приховувались під назвою «участь у підприємстві»⁶. Також церква не зважала

¹ Зомбарт, В. (2005). *Собрание сочинений: В 3-х т. Т.1: Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека*. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 42.

² Вебер, М. (1990). *Избранные произведения*. Москва: Прогресс.

³ Вебер, М. (1990). *Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 33.

⁴ Бродель, Ф. (1988). *Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV– XVIII вв.: В 3-х т. Т. 2: Игры обмена*. Москва: Прогресс, 581.

⁵ Аристотель (1983). *Политика*. В 4-х т. Т.4. Москва, Мысль, 394.

⁶ Бродель, Ф. (1988). *Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV– XVIII вв.: В 3-х т. Т. 2: Игры обмена*. Москва: Прогресс, 569.

на кредитні операції з боку королівської влади. Отже, реформа морально-етичних канонів були свого роду відповіддю на суспільний виклик, який виник з розширенням товарної та грошової економіки. З прискоренням грошової економіки, у якій завжди був дефіцит золотих і срібних монет, виникає негайна потреба в кредитних коштах та похідних фінансових інструментах, на зразок векселя або державних облігацій.

У ситуації прискорення та розширення обмінів, лихварством займалися всі заможні прошарки суспільства, включаючи церковних служителів. У цьому контексті послання Кальвіна 1545 р., у якому роз'яснюються нові відносини між церквою та лихварством, допустимість встановлення п'яти процентів прибутку за користування грошима, та яке цитує М.Вебер, підкріплює тезу щодо зв'язку між пуританством і капіталізмом, але якщо ми проаналізуємо структуру кредитних операцій, то побачимо, що Кальвіну, за словам Ф.Броделя, «не слід було проламувати двері, які вже давно були відчинені», «в 1600 р. В Генуї, католицькому місті, живому серці капіталізму, вже у світових масштабах, кредитний відсоток становив 1,2%. Що могло бути краще? Низька плата за позику була, можливо, створена експансією капіталізму такою самою мірою, як він сам був створений цією позикою»¹.

Чи означає це, що Реформація не вплинула на поведінку та образ мислення ділових людей, що вона не мала очевидних наслідків для розвитку західної цивілізації? Це неможливо заперечувати, але Реформація мала куди більш відчутний політичний аспект: вона згуртувала країни Північної Європи проти конкурентів з Європи Південної. Ф.Бродель відмічає роль Півночі як сировинного придатку по відношенню до Півдня, та важливість розуміння цих відносин у суто економічному аспекті: «Те, що доля вирішила на користь Північної Європи, з її більш низькою заробітною платою, з її неперевершеною промисловістю, її недорогими перевезеннями, з її безліччю каботажних суден і вантажних парусників, які плавали за дешевого фрахту, пояснюється в першу чергу матеріальними причинами, пов'язаними з дебетом і кредитом, більш конкурентоспроможними витратами... Перемога Північної Європи була, безумовно, перемогою пролетарія, низькооплачуваного робітника, який гірше харчувався, якщо не менше за всіх інших»².

Отже, наріжним каменем більшості дискусій щодо генези капіталізму був італійський капіталізм раннього Відродження XV ст. У цьому зв'язку, М.Вебер, Ф.Бродель і В.Зомбарт вважали дуже важливою книгу діалогів італійського гуманіста та представника давнього купецького роду Леона Баттіста Альберті (1404–1472) «Книги про сім'ю»³, в яких більш детально та максимально конструктивно був зображений новий психологічний тип: похвала грошам, розуміння цінності часу, необхідності жити бережливо – всі ці основні буржуазні чесноти ми зустрічаємо у XV ст. З одного боку, Зомбарт, цитуючи Альберті, відмічає докапіталістичну сеньйоральну модель поведінки духовенства або феодалів: «Священики хочуть перевершити всіх інших у блиску і пишності, хочуть мати велику кількість випечених і оздоблених коней, хочуть з'являтися публічно з великим почтом, і щодня посилюється їхня схильність до неробства і їхня зухвала порочність. Незважаючи на те, що доля кидає їм в руки великі кошти, вони все ж постійно незадоволені, і, живучи без всякої турботи про збереження, без будь-якої хазяйновитості, вони думають тільки про те, як би задовольнити свою розпалену жадібність»⁴. Такого роду характеристика контрастує з усіма моральними принципами, яких рекомендує притримуватись сам Альберті, вкладаючи свою думку у слова одного з діючих осіб свого діалогу Джаноццо : «Відтепер, я, мій дорогий Ліонардо, став більш розсудливим та знаю, що той, хто розкидається своїм майном, нерозсудливий. Той хто не відчував туги та невпевненості, будучи за необхідністю віддати себе на чужу милість, той знає ціну грошам. Їх легко розтрачує той, кому вони дісталися без особливих труднощів. І якщо ці трати непомірні, то він скоро збідніє. Бідняки ж, діти мої, терплять нужду й злидні, так що краще, мабуть, померти, чим жити у злиднях...Потрібно бути бережливими, діти мої, та уникати зайвих витрат, як заклятого ворога»⁵.

¹ Бродель, Ф. (1988). Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV– XVIII вв.: В 3-х т. Т. 2: *Ігри обміну*. Москва: Прогресс, 577.

² Бродель, Ф. (1988). Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV– XVIII вв.: В 3-х т. Т. 2: *Ігри обміну*. Москва: Прогресс, 579.

³ Альберті, Л.Б. (2008). *Книги о семье*. Москва: Языки славянской культуры

⁴ Зомбарт, В. (2005). *Собрание сочинений*: В 3-х т. Т.1: *Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека*. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 37.

⁵ Альберті, Л.Б. (2008). *Книги о семье*. Москва: Языки славянской культуры, 151.

Саме такі слова спонукали Зомбарта на думку про те, що саме в італійських містах епохи Відродження «дух» капіталізму набув своєї сутності в повному обсязі. М. Вебер зі скепсисом ставився до економічного раціоналізму Альберті, оскільки він мав схильність завжди посилаючись на античних авторів, зокрема тих із них, хто найближче до економічних ідей. Це, приміром, Ксенофонт, Катон, Варрон і Колумеллі (яких він цитує), з тією різницею, що у названих авторів, особливо у Катона і Варрона, домогосподарства – це рабовласницькі маєтки. Альберті, в свою чергу, намагається перенести принципи господарювання рабовласницького укладу в сферу вільної праці, домашньої промисловості і дрібного землеволодіння. Ідеї Альберті, як вказує М. Вебер, можуть служити яскравим прикладом того, ніби іманентного економічного «раціоналізму», який, будучи насправді «відображенням» економічних умов, зустрічається в працях письменників, які цікавляться чисто «фактичним станом справ», повсюдно і в усі часи, як в епоху китайського класицизму і в античному світі, так і в епоху Відродження та Просвітництва: «Можна не сумніватися, що в античних авторів – у Катона, Варрона, Колумеллі – так само, як у Альберті і йому подібних, особливо в їхньому вченні про «*industria*», безумовно, присутні досить розроблені елементи господарського *ratio*. Але хіба можна припустити думку, що подібна літературна теорія здатна була здійснити настільки корінний переворот всього життєвого укладу, переворот такого розмаху, який виявився під силу релігійним віруванням, які пропонували в якості нагороди за певну поведінку (в цьому випадку поведінка методично-раціональна) спасіння душі?»¹.

Так чи інакше, як для Зомбарта, так і для Вебера, будь-яке пояснення генезису капіталізму зводилося, з одного боку, до ментальних характеристик, причини виникнення яких, дуже сумнівні, а з другого боку, до унікальної та безспірної переваги західного «духу». Такого роду пояснення є недостатніми.

З іншого боку, більш матеріалістичний підхід до проблеми бере свій початок від К. Маркса, який приєднав діалектичну логіку Гегеля до своєї еволюційної моделі історії. Ф. Бродель точкою відліку для свого дослідження бере максимально глибинні «матеріальні структури» – побут, повсякденність або навіть раціон та хвороби людей. На відміну від Вебера або Зомбарта, Маркс виділяє матеріальну діяльність людини як першочергову причину у подальшому розвитку історії. Хоча Маркс і ставить матеріальну діяльність першопричиною для виникнення всіх форм нематеріального життя (ідеології), необхідно також вказати на зворотний зв'язок між ідеологією та матеріальним виробництвом: «Історія є не що інше, як послідовна зміна окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому всіма попередніми поколіннями; в силу цього це покоління, з одного боку, продовжує успадковану діяльність за абсолютно змінених умов, а з іншого – видозмінює старі умови за допомогою абсолютно зміненої діяльності»². Можна зробити висновок, що головним фактором у такому підході – є матеріальне виробництво та накопичення результатів праці, які будуть успадковані наступними поколіннями. Але такого роду еволюційний аргумент також не буде достатнім, оскільки прийнявши за основу процес накопичення трудових благ, не буде отримана відповідь на питання: чому, в такому разі, лідерами глобалізації та капіталістичного виробництва не стали давні культури Сходу, які за багато століть до підйому Західної Європи мали значні матеріальні та культурні здобутки? Ф. Бродель вказує на політичний фактор, через який еліти Сходу не отримали змогу довгостроково накопичувати капітал, а саме на командну систему Імператорського Китаю, в якій панівне становище посіли елітні чиновники-мандарини. У більшості ситуацій, будь-яке бажання отримати надприбуток моментально припинялося з боку бюрократичного апарату: «Ближчі до міст землі (будучи в Європі значним джерелом доходів та рент для міщан, які купували ці землі за високу суму) у Китаї накладалися тяжкими податками, задля компенсації переваг, які порівняно з більш віддаленими землями давала їм близькість до місцевих ринків»³.

Китайська бюрократична еліта не включала та не могла включити в себе купецький прошарок. Ф. Бродель вказує на те, що прошарок елітних мандаринів не мав можливості довгостроково накопичувати капітал і передавати його у спадок, на відміну від європейської аристократії, оскільки бюрократичну посаду займали виключно через конкурс та вступні іспити. Таким чином, відносно

¹ Вебер, М. (1990). *Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 62.

² Маркс, К., Энгельс, Ф. (1955). *Немецкая идеология. Собр. соч. т. 3*. Москва: Политиздат, 32.

³ Бродель, Ф. (1988). *Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV– XVIII вв.: В 3-х т. Т. 2: Игры обмена*. Москва: Прогресс, 605.

заможні жителі Китайської Імперії ставили своїм пріоритетом не довгострокове накопичення капіталу, а можливість включитися у бюрократичну систему.

Отже, генезис капіталізму можна вивчати з двох протилежних сторін. З одного боку, вивчення ментальних структур через аналіз текстів і документів, які супроводжували зародження капіталізму та були фундаментальними морально-етичними засадами для інституційного відтворення економічних відносин. Але, чи були достатніми релігійні аргументи протестантизму або італійського гуманізму для всеосяжного пояснення генезису капіталізму? Матеріальний фактор найбільш аргументований, але наскільки одна структура матеріального виробництва в Китаї може пояснити існування економіки у відриві від капіталізму, висловлюючись термінологією Ф.Броделя. Такого роду дихотомія потребує більш діалектичного усвідомлення та аналізу взаємовідносин між політичною та ідеологічною теорією та структурою економічних відносин.

References:

1. Zombart, V. (2005). *Sobranie sochinenij: V 3-h t.* [The collection of works: in 3 volumes] *T.1: Burzhua: k istorii duhovnogo razvitija sovremennogo jekonomicheskogo cheloveka* [Vol.1: Bourgeois: to the history of spiritual development of modern economic man]. Saint-Petersburg: Vladimir Dal'. [in Russian].
2. Veber, M. (1990). *Izbrannye proizvedenija* [The selected works]. Moscow: Progress. [in Russian].
3. Brodel', F. (1988). *Material'naja civilizacija, jekonomika i kapitalizm, XV– XVIII vv.: V 3-h t.* [The materialistic civilization, economy and capitalism of XV-XVIII centuries: in 3 vol.] *T. 2: Iгры obmena* [Vol. 2: The Games of exchanging]. Moscow: Progress. [in Russian].
4. Aristotel' (1983). *Politika. V 4-h t.* [Politics. In 4 volumes]. *Vol. 4.* Moscow: Mysl'. [in Russian].
5. Al'berti, L.B. (2008). *Knigi o sem'e* [The books on family]. Moscow: Jazyki slavjanskoj kul'tury. [in Russian].
6. Marks, K., Jengel's, F. (1955). *Nemeckaja ideologija* [The German ideology]. *Sobr. soch. t. 3* [Collected works. V. 3]. Moscow: Politizdat. [in Russian].